

ПРИНЦИПИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Подковенко Т.О., Павелко Л.В.

Тернопільський національний економічний університет

У статті розглядаються окремі аспекти поняття юридичної відповідальності. Досліджено теоретико-правові засади формування принципів юридичної відповідальності. Наведено різні підходи вчених щодо визначення поняття «принципи юридичної відповідальності». Проведено дослідження питань поняття і сутності принципів юридичної відповідальності. Розглянуто критерії щодо класифікації принципів юридичної відповідальності.

Ключові слова: право, принципи права, юридична відповідальність, принципи юридичної відповідальності, правопорушення.

Постановка проблеми. Поняття принципів права та забезпечення їх практичного втілення у суспільному житті є однією з актуальних проблем сучасної юридичної науки. І це не випадково, оскільки саме у правових принципах найбільш яскраво відображається сутність права в усій різноманітності його проявів та закономірностей впливу на людину, суспільство, державу. Крім того, якісно розкрити функціональні аспекти будь-якого юридичного інституту неможливо без дослідження його основоположних принципів, що надає змогу встановити вихідні засади здійснення будь-якої юридично значимої діяльності. Принципи юридичної відповідальності – складний, комплексний феномен, що безпосередньо пов'язаний з іншими правовими явищами, зокрема з нормою права, правовими відносинами, правозастосуванням, правовою ідеологією, захистом права, правопорушенням. Ефективність функціонування інституту юридичної відповідальності – реалізація юридичної відповідальності на основі загальноправових принципів відображає ефективність дії самого права як регулятора суспільних відносин.

Актуальність вивчення принципів юридичної відповідальності і проблем, пов'язаних з їх реалізацією, обумовлена низкою обставин. Серед них в першу чергу, слід відзначити перехід України на шлях демократичних перетворень, формування соціальної, правової держави, що підвищує роль юридичної відповідальності і принципів, на яких вона ґрунтується, у боротьбі з різного роду негативними явищами, що гальмують процес політичних, економічних та соціальних реформ.

Перехідний етап історичного розвитку, на якому все ще знаходиться українське суспільство, характеризується не тільки зростанням правопорушень і злочинності, а й змінами далеко не в кращу сторону їх якісних показників. Важлива роль у боротьбі з різного роду правопорушеннями, як відомо, відводиться юридичній відповідальності. Принципи ж юридичної відповідальності, відображаючи її глибинний зміст і сутність, встановлюючи найбільш загальні «правила гри» для всіх учасників правовідносин, зумовлюють не тільки їх поведінку, а й діяльність самого законодавця, правозастосовних органів. Тим самим адекватна реалізація принципів юридичної відповідальності здатна зробити істотний позитивний вплив на стан законності і правопорядку в країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані із поняттям принципів права, особливою роллю права як регулятора суспільних відносин стали предметом наукового дослідження багатьох сучасних науковців, таких як

Л. Байрачна, І. Бахновська, О. Богініч, О. Зайчук, Л. Кельман, В. Колесніченко, А. Колодій, В. Нерсесянц, С. Погребняк, П. Рабінович, О. Скакун, О. Старчук, Т. Фулей та інших. Науковому аналізу принципів юридичної відповідальності присвячені праці І. Аземші, А. Алієва, О. Болсунової, М. Задніпряни, О. Чуракова та інших. Це свідчить про актуальність даної проблеми, її практичну спрямованість та тісний зв'язок з різним галузями права, що зумовлює необхідність подальших наукових розробок. Активні наукові дослідження дадуть змогу вдосконалити правотворчу та правозастосовну практику, що, у свою чергу, позитивно вплине на процеси формування правової системи України.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є теоретико-правове дослідження принципів юридичної відповідальності, визначення їх системного характеру та аналіз сучасних підходів щодо їх розуміння та класифікації.

Виклад основного матеріалу. Теорія юридичної відповідальності є однією з центральних і актуальних в загальній теорії права, з цієї позиції дослідження цього феномена почалися з кінця 50-х років минулого століття, але, незважаючи на доволі тривалий термін дослідження проблем теорії юридичної відповідальності, до теперішнього часу відсутня єдність поглядів на поняття юридичної відповідальності. У зв'язку з цим в теорії права і галузевих юридичних науках існує ряд концепцій юридичної відповідальності.

Загалом юридична відповідальність є одним із важливих елементів правового регулювання суспільних відносин, сутність якого полягає у цілеспрямованому впливі на поведінку індивідів за допомогою чітко визначених юридичних засобів. Завдяки цьому комплексному впливу стає можливим належне впорядкування суспільних відносин, надання їм певної системності та стабільності, уникнення різких загострень соціальних конфліктів, максимально можливе втілення загальнолюдських принципів.

За твердженням О. Болсунової: «Як самостійний і необхідний елемент механізму правового регулювання юридична відповідальність характеризується трьома специфічними ознаками:

- вона являє собою вид державного примусу;
- єдиною підставою до її застосування виступає правопорушення;
- вона функціонує шляхом вжиття певних негативних заходів до осіб, що скоїли правопорушення» [1, с. 50].

Основою функціонування юридичної відповідальності складає комплекс ідей-принципів, що спрямовані на досягнення основних цілей юридичної

відповідальності та реалізацію її функцій. Потрібно враховувати, що в сукупності усі принципи збагачуючи та поглиблюючи один одного, діалектично взаємопов'язані та складають систему. Єдність у виявленні цих принципів забезпечує цілісність правового інституту відповідальності загалом, відображає його природу та гарантує належне функціонування в суспільному житті.

Як зазначає М. Задніпряна: «Витоки формування принципів юридичної відповідальності наявні ще в дослідженнях представників Античності. Історичний фактор щодо формування принципів юридичної відповідальності має досить вагомий внесок. Розвиток принципів юридичної відповідальності відбувся завдяки еволюційним науковим аспектам, які як результат відображені сьогодні в законодавстві. На сьогоднішній день більш полярними стали ідеї побудови правової держави та громадянського суспільства, тому й відбулися зміни в підходах до розуміння принципів юридичної відповідальності» [2, с. 21].

Аналіз сучасної юридичної літератури дає підстави стверджувати, що правові принципи виступають невід'ємним елементом правової системи, що визначає її зміст та соціальну спрямованість. При цьому правовими принципами є лише такі ідеї, які володіють законодавчою закріпленістю і нормативністю, відображають юридичні закономірності та зв'язки, а не яку-небудь властивість, ознаку, елемент правових явищ. Це такі фундаментальні ідеї і основоположні нормативні начала, що виражають природу юридичної відповідальності і забезпечують високу якість і ефективність юридичної практики в сфері встановлення і здійснення її заходів. Вони проявляються в усіх субінститутах юридичної відповідальності.

Погоджуємося із думкою М. Задніпряни, що пізнання принципів юридичної відповідальності тісно пов'язане та обумовлене підходами, виробленими вітчизняною та зарубіжними теоріями права та типами праворозуміння до визначення їх змісту, спрямованості, ролі та правових механізмів забезпечення реалізації їх вимог як певних імперативів, дотримання яких виступає гарантією справедливого правопорядку, ефективного захисту прав і свобод громадян [3, с. 51].

Загальнотеоретичною наукою на сьогодні напрацьовано багато підходів щодо визначення принципів юридичної відповідальності та їх класифікації. Це обумовлено складністю такого фундаментального правового явища, як юридична відповідальність, без якого неможливо взагалі уявити собі існування права як нормативної системи.

О. Скакун визначає принципи юридичної відповідальності як незаперечні вихідні вимоги, що ставляться до правопорушників і дозволяють забезпечувати правопорядок у суспільстві. Вони є різновидом міжгалузевих принципів права, відображають його глибинні усталені закономірні зв'язки [4, с. 704].

Вважаємо, що слушною є також думка А. Алієва, який у своєму дослідженні зазначає, що всі принципи юридичної відповідальності є не звичайною сукупністю принципів, а складною взаємозалежною системою принципів, елементи якої перебувають у постійній взаємодії між собою і мають безліч точок дотику з принципами права [5, с. 19].

Варто погодитися також з твердженням, що принципи юридичної відповідальності – це положення та ідеї, що мають законодавче закріплення та визначають самостійний і реальний характер відповідальності, як засобу гарантування її охорони об'єктивного і суб'єктивного права та суспільного

порядку [6, с. 89]. Проте найпоширенішим у визначенні принципів юридичної відповідальності є наголос на те, що це відправні ідеї та положення, які закріплені в системі норм права, тобто мають формальний вираз та є загальнообов'язковими.

Узагальнюючи наведені та багато інших визначень поняття «принципи юридичної відповідальності» ми прийшли до висновку, що шукану дефініцію слід визначити як основоположні ідеї, що представляють собою духовно-моральні положення, які виражають сутність, природу і призначення інституту відповідальності, відповідно до яких повинна вдосконалюватися вся система законодавства про юридичну відповідальність і правозастосовна практика. В загальних принципах відповідальності відображаються стійкі закономірні зв'язки, завдяки яким інститут відповідальності існує та функціонує. Це внутрішні закономірності існування та дії інституту юридичної відповідальності, що відображають його зміст, специфіку та призначення. Ці зв'язки та внутрішні закономірності юридичної відповідальності обумовлені складністю самого права, діалектичною єдністю та взаємопроникністю його елементів. Саме тому О. Болсунова переконана, що сьогодні варто зробити акцент не стільки на природу принципів юридичної відповідальності, скільки на ті складні зв'язки, які існують в системі принципів юридичної відповідальності [7, с. 36]. Практична цінність принципів юридичної відповідальності визначається їх спрямованістю на правотворчу діяльність щодо удосконалення законодавства про юридичну відповідальність та визначенням порядку, процесу регулювання відносин, що виникають із правопорушень.

У сучасній юридичній літературі існують різні підходи щодо виділення принципів юридичної відповідальності та їх класифікації. Науковці продовжують дискутувати з приводу того, що принципи юридичної відповідальності за своєю суттю дублюють загалом принципи права. Інші ж стверджують, що принципи юридичної відповідальності є самостійними основоположними ідеями, які лише черпають свої витоки із загальних принципів права.

А. Колодій у своєму дослідженні зазначає, що принципи права в цілому являють собою «відправні ідеї буття, які відображають найважливіші підвалини і закономірності, є сутністю і утворюють риси того або іншого явища, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загально значимістю» [8, с. 118].

На нашу думку, принципи права, як і право загалом – обумовлені розвитком суспільства, зміною та вдосконаленням економічних і соціально-політичних відносин, ідеологічних та правових поглядів. Про це також свідчить вивчення всього періоду суспільного розвитку, де кожному етапу його поступального руху відповідає певний тип права і держави. Адже право не може вийти за рамки тих суспільних відносин, у межах яких воно діє, в іншому випадку воно втратить зв'язок з реальністю, стане абстрактною ідеєю.

Потрібно підкреслити, що важливість принципів юридичної відповідальності полягає також у тому, що вони єдині для всіх галузей права. Пізнання цих принципів дозволяє не тільки усвідомити сутність правової відповідальності, а й упорядкувати деліктні правовідносини, відмежувати юридичну відповідальність від інших, суміжних інститутів права, а також від так званих заходів соціального захисту, попереджувально-профілактичних заходів та інших.

Суттєвим моментом, пов'язаним із з'ясуванням специфіки принципів юридичної відповідаль-

ності, є те, що вони закріплені в особливих нормах законодавства, званих нормах-принципах. Принципи юридичної відповідальності відображають об'єктивні, стійкі і закономірні зв'язки, притаманні усім нормам, складовим інституту юридичної відповідальності. Це дає можливість розглядати їх як специфічний і самостійний компонент системи права. Крім цього, у принципах юридичної відповідальності виражена соціальна природа і призначення інституту правової відповідальності, адже в них відображені найбільш загальні приписи, які повинні не просто впливати, а направляти процес регулювання суспільних відносин, що виникають на основі правопорушень, визначати важливі моменти цього процесу. Отже, відступ від цих принципів, порушення їх приписів призводить до деформації інституту юридичної відповідальності та деформації правосвідомості громадян. Крім того, враховуючи той факт, що принципи юридичної відповідальності, як і принципи права в цілому, виступають в якості відправних ідей і положень, свого роду «путівників» законотворчої роботи, відступ від них може викликати вкрай негативні наслідки і в законотворчому процесі. І, нарешті, слід пам'ятати і про самостійне значення принципів правової відповідальності, які значною мірою визначають стратегію правозастосовної практики, функціонування права в цілому. Недотримання, а тим більше ігнорування принципів юридичної відповідальності, в цьому випадку, може призвести до небезпечних наслідків, пов'язаних з масовими порушеннями прав і свобод громадян. Оскільки саме принципи юридичної відповідальності виступають дієвою гарантією забезпечення прав і свобод людини.

Як ми вже зазначали, принципи юридичної відповідальності необхідно розглядати не як просту сукупність, а як систему. Система принципів юридичної відповідальності характеризується певною ієрархією, єдністю, цілісністю, внутрішньою узгодженістю і взаємодією утворюючих її елементів. Принципи діють не відокремлено, ізольовано один від одного, а комплексно, вони тісно взаємопов'язані та взаємозумовлені. Кожен принцип, що входить в систему, повинен тлумачитися і здійснюватися з урахуванням інших основоположних ідей.

Хочемо також звернути увагу на те, що система принципів юридичної відповідальності відноситься до багатофункціональних систем. Вона виконує основні та неосновні, внутрішні і зовнішні, явні та латентні, регулятивні та охоронні, носіологічні та інформаційні, контрольні та компенсаційні, оціночні та інші функції. Їх зміст залежить від того, в якій правовій системі (національній, міжнародній, романо-германської, англосаксонської і т. п.) і юридичній практиці (правотворчій, правозастосовчій, інтерпретаційній і т. п.) вони здійснюються.

Важливим є питання поділу принципів юридичної відповідальності. У юридичній літературі виділяють загальноправові принципи, до яких відносять законність, справедливість, гуманізм, та спеціальні принципи – відповідальність за провину, невідворотність, оперативність, тобто ті принципи, що виражають сутність та природу юридичної відповідальності.

Погоджуємося із думкою М. Задніпряни, яка зазначає, що існування галузевої класифікації принципів юридичної відповідальності має деякі проблемні аспекти. У зв'язку з тим, що видів відповідальності менше, ніж галузей права, причому за порушення норм права різних галузей може застосовуватися відповідальність одного й того ж виду, зазначений критерій повинен бути більш скорего-

ваний [2, с. 22]. Крім цього, галузева класифікація не пояснює, чому в межах однієї галузі права можуть існувати різні види відповідальності, і навпаки, різні галузі права регулюються одним видом відповідальності.

В юридичній літературі існує також поділ принципів на основні та спеціальні. Варто підкреслити, що спеціальні принципи юридичної відповідальності повинні бути нерозривно пов'язані з основними принципами, оскільки основні принципи проявляються безпосередньо через дію спеціальних принципів юридичної відповідальності. Адже основні принципи охоплюють не лише весь інститут юридичної відповідальності, але й усю систему права.

Принципи юридичної відповідальності поділяють також і за функціональним критерієм, і за джерелом їх закріплення. Хочемо наголосити, що даний поділ принципів не є вичерпним. Принципи юридичної відповідальності проявляються у всіх субінститутах юридичної відповідальності.

Отож, юридична відповідальність ґрунтується на наступних принципах:

1. Законності – передбачає, що відповідальність осіб може мати місце за діяння, передбачені законом, і тільки в його межах. Даний принцип передбачає наявність складу злочину (протиправного, винного діяння).

2. Обґрунтованості – відповідальність може наступити тільки при реальному здійсненні конкретною особою правопорушення.

3. Справедливості – відповідність застосовуваних заходів відповідальності важкості скоєного злочину. Тут діє принцип «ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за один і той же злочин» (ст. 61 Конституції України).

4. Гуманізму – полягає в тому, що законодавче регулювання юридичної відповідальності спрямоване на неприпустимість негуманного ставлення до людей.

5. Своєчасності – притягнення правопорушника до відповідальності протягом строку давності, тобто періоду часу, не занадто віддаленого від факту скоєння злочину.

6. Невідворотності – неминучість настання передбачених правом санкцій відносно особи, яка вчинила злочин. Даний принцип сприяє підвищенню ефективності діяльності правоохоронних органів, зміцненню правопорядку і законності в суспільстві, правової стабільності суспільних відносин, що відповідають його інтересам.

7. Презумпції невинуватості особи.

8. Права на захист у особи, притягнутої до відповідальності. Вагомим принципом юридичної відповідальності, покликаним забезпечувати реальну дію презумпції невинуватості, є право на захист і кваліфіковану юридичну допомогу.

9. Неприпустимості притягнення до відповідальності за одне й те саме правопорушення два і більше рази. Стосовно даного принципу Т. Грек зауважує, що він є найважливішим принципом юридичної відповідальності, спрямованим на захист прав осіб, що скоїли протиправне діяння. Цей постулат сягає корінням Давнього Риму у формі правила *nonbisinidem* («не можна двічі за одне і те ж саме»). Він полягає в тому, що не може бути порушено справу за фактом правопорушення, по якому вступило в силу рішення компетентного державного органу влади чи посадової особи. Цей принцип не застосовується лише у випадках, коли одне й те саме протиправне діяння є підставою для притягнення до відповідальності різних видів [9, с. 44].

Вся система принципів юридичної відповідальності спрямована на досягнення загального результату, адже кожному із принципів відводиться особлива роль у забезпеченні законності та правопорядку у суспільстві. Аналіз законодавчих актів, прийнятих останнім часом, переконує нас у тому, що з точки зору способу закріплення правових принципів, сучасний законодавець віддає явну перевагу встановленню так званих норм-принципів.

Висновки. Досліджуючи ознаки та значення принципів юридичної відповідальності, можна виокремити наступну дефініцію принципів юридичної відповідальності як системи ідей, засад, положень, що в концентрованому вигляді уособлюють сутність, природу та значення інституту правової відповідальності і виявляються у всіх без винятку її інститутах.

Проаналізувавши наявні в юридичній літературі підходи до класифікації принципів юридичної відповідальності, при цьому, відмежовуючи їх від принципів права, з одного боку, і процесуальних

принципів правової відповідальності – з іншого, ми прийшли до висновку, що до основних принципів юридичної відповідальності слід віднести: законність, обґрунтованість, невідворотність юридичної відповідальності, справедливість, гуманізм, своєчасність. Ми вважаємо, що наведені принципи юридичної відповідальності найповніше відповідають поняттю «юридична відповідальність» та акцентують на тих основоположних засадах, на яких вона має здійснюватися. Принципи юридичної відповідальності як основоположні ідеї, що представляють собою духовно-моральні положення і виражають сутність, природу і призначення інституту юридичної відповідальності, відповідають загальній природі права і визначають вектор, відповідно до якого повинна вдосконалюватися вся система законодавства про юридичну відповідальність і правозастосовна практика. Принципи юридичної відповідальності мають важливе значення для забезпечення єдиних засад формування інституту юридичної відповідальності та його реалізації.

Список літератури:

1. Болсунова О. М. Сутнісні засади принципів юридичної відповідальності / О.М. Болсунова // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 48-52.
2. Задніпряна М. Ю. Сучасні аспекти та критерії поділу принципів юридичної відповідальності / М. Ю. Задніпряна // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 1. – С. 20-23.
3. Задніпряна М. Ю. Впровадження принципів юридичної відповідальності Європейського Союзу в законодавстві України / М.Ю.Задніпряна // Центр наукових публікацій (збірник наукових публікацій). – 2014. – С. 51-54.
4. Скакун О. Ф. Теория государства и права: учеб. / О. Ф. Скакун. – Х.: Консум; У-нт. внутр. дел, 2000. – 704 с.
5. Алиев А. У. Принципы юридической ответственности и проблемы их реализации: автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве / А. У. Алиев; науч. рук. А. М. Муртазалиев. – Махачкала, 2005. – 25 с.
6. Теория держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В.Зайчук, Н.М. Онищенко. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
7. Болсунова О. М. Інтегративні засади принципів юридичної відповідальності / О. М. Болсунова // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 1. – С. 35-39.
8. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): Дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01; 12.00.02. – К., 1998. – 391 с.
9. Грек Т. Б. Правова природа юридичної відповідальності: поняття, принципи та види / Т. Б. Грек // Адвокат. – 2010. – № 10 (121). – С. 41-45.

Подковенко Т.А., Павелко Л.В.

Тернопольский национальный экономический университет

ПРИНЦИПЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ: ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация

В статье рассматриваются отдельные аспекты понятия юридической ответственности. Исследованы теоретико-правовые основы формирования принципов юридической ответственности. Приведены различные подходы ученых к определению понятия «принципы юридической ответственности». Проведено исследование вопросов понятия и сущности принципов юридической ответственности. Рассмотрены критерии классификации принципов юридической ответственности.

Ключевые слова: право, принципы права, юридическая ответственность, принципы юридической ответственности, правонарушение.

Podkovenko T.O., Pavelko L.V.

National Economic University

PRINCIPLES OF LEGAL RESPONSIBILITY: GENERAL THEORETIC ASPECT

Summary

The article deals with the separate aspects of judicial responsibility. Explores the theoretical and legal basis for the formation of the legal responsibility principles. There are various approaches to the definition of scientific principle of legal responsibility. A study of questions of concept and essence of principles of legal responsibility is undertaken. Consider criteria for the classification of the legal responsibility principles.

Keywords: law, principles of law, legal responsibility, principles of legal responsibility, offence against the law.